

**AZƏRBAYCANIN BƏZİ SÜRÜNƏNLƏRİNİN
BİOTOPİK PAYLANMASININ VƏ SAYININ MONİTORİNQİ****S.Q.CƏFƏROVA, S.Ə.ƏSGƏROVA, R.R.ŞIXƏLİYEVƏ**
Bakı Dövlət Universiteti

Respublika ərazisində bəzi sürünən növlərin yaşama yerləri insan fəaliyyəti nəticəsində köklü dəyişilmişdir. Bu da populyasiyaların strukturuna, xüsusilə də saylarına təsir göstərir. İş bəzi sürünənlərin yaşama yeri və saylarının monitorinqinə həsr olunmuşdur.

İnsan fəaliyyətinin təsiri ilə son on ildə daha intensiv gedən təbii biotopların dağıdılması nəticəsində bir çox növlərin, xüsusən də sürünənlərin təbii yayılmasının, areallarının sərhədlərinin, biotoplarının strukturunun və sayının şəkli dəyişilmişdir.

Biotopların və orada yaşayan növlərin vəziyyətinə dair məlumatlar əvvəlki illərin müəllifləri, xüsusən də, A.M.Ələkbərovun (1978) məlumatları ilə müqayisə edilmişdir. A.M.Ələkbərov qeyd edir ki, onun əlyazması əsasında hazırlanan «Azərbaycanın amfibi və reptililəri»(1978) adlı monoqrafiyası 1957-ci il və sonrakı illərdə aparılan müşahidələrin nəticəsində tərtib edilmişdir. Hələ o zaman müəllif yazırdı ki, Abşeron yarımadasında təbiətin dəyişməsi ilə əlaqədar bəzi növ reptililərin sayının azalması müşahidə edilirdi.

Materiallar və metodika

A.M.Ələkbərovun (1978) kitabı nəşr olunandan sonra son 50 ildə aşağıda adları çəkilən növlərin yaşayış yerlərində köklü dəyişikliklər baş vermişdir: Aralıqdəniz və bataqlıq tısbağaları, Xəzər qekkonu, Şneyder kərtənkələri, cəld və əlvan kərtənkələciklər, zolaqlı kərtənkələ, Qafqaz stellionu, Qərb yatağanı, xaltalı eyrenis, zeytuni təlxə, dam ilanı və gürzə.

Sürünənlərdə populyasiya sayının vəziyyəti 2003-2006-cı illər ərzində respublikanın müxtəlif məntəqələrində (Xaldan, Pereköşkül, Sanqaçal, Qobustan, Şah dili, Saray, Goradil, Sulutəpə və Şirvan qoruğu) öyrənilmişdir.

Tədqiqatlar ilin müxtəlif fəsillərində (qışdan başqa) aparılmışdır.

Sürünənlərin sayı herpetologiyada qəbul olunmuş metodlar əsasında (Dinesman, Kaleskae 1952) təyin edilmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Bataqlıq tısbağası olduqca geniş yayılmışdır və yüksək dağ rayonlarından başqa respublikanın bütün şirin su hövzələrində rast gəlinir.

Sayı kifayət qədər yüksəkdir. Onlara Xaldanda və Pereköşküldə rast gəlinmişdir. Xaldanda kiçik göldə 5 fərd, Pereköşküldə Sumqayıtçayın 50 m sahil zolağında 10 fərd qeydə alınmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, insanın suvarmaq məqsədi üçün kanal və süni göllər yaradılması ilə nəticələnən təsərrüfat fəaliyyəti bu növün məskunlaşması və sayını stabil saxlaması üçün əlverişli şərait yaradır.

Aralıqdəniz tısbagasının taleyi isə əksinə, acınacaqlı vəziyyətdədir. Onların ilkin yaşama yerləri olan yarımşəhra əraziləri faciəli şəkildə azalmaq üzrədir. Bu növün biotopları müxtəlif tikintilər, bostanlar, bağlar, xırmanlar və s. tərəfindən müsadirə olunur.

Antropogen stres xüsusən də, Abşeron yarımadasında müşahidə edilir. Əgər 2000-ci ildə 1 km marşrutda Aralıqdəniz tısbagasının 8-10 fərdinə rast gəlinirdisə, 2006-cı ildə aparılan hesabatlarda həmin uzunluqdakı transektə cəmi 6 fərd qeyd edilmişdir.

Bundan əlavə Aralıqdəniz tısbagasının sayına iqlim faktoru da təsir edir.

2005-ci ildə sahəsi 0,5 ha olan bağ ərazisində bu sürünənlərin 10 ekzempları yaşayırdı. 2006-cı ilin sərt qışı heyvanların çoxunun qırılmasına səbəb olmuşdur. Yazda qış yuxusundan 4 fərd ayılmışdır.

Saray qəsəbəsində həyətyanı sahədə yazda –10, payızda 5 fərd qeydə alınmışdır.

İnsan tısbagalara (ümumiyyətlə, bütün sürünənlərə) qarşı dözümlülük göstərsə, onlar həyət evlərində, bağ və bostanlarda özlərinə kifayət qədər əlverişli şərait tapa bilərlər.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, əgər müdafiə tədbirləri işlənib hazırlanmasa, antropogen biotoplar bu növlərin çox güman ki, son sığınacaq yerləri olar.

Təxminən 30 il bundan əvvəl A.M.Ələkbərov (1978) qeyd etmişdir ki, Abşeron yarımadasının təbiətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar bəzi yerlərdə bir çox sürünənlərin, eləcə də Şneyder kərtənkələsinin sayının azalması müşahidə olunur.

Quraq və zəif bitki örtüyünə malik möhkəm gilli və ya daşlı torpaqlar Şneyder kərtənkələsinin yaşayış yeridir. Əkin sahələrində, yaşayış məntəqələrinin yaxınlığındakı istifadə edilməyən quyuların ətrafında, xarabalıqlar arasında rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kərtənkələ çox qorxaq və cəliddir, gizli həyat tərzini keçirir. 1995-ci ildə Bağlar və Vişnyovka qəsəbələrində aparılmış hesabat zamanı 10 ha sahədə 4 fərd qeydə alınmışdıq. 2006-cı ildəki tədqiqatlar isə onların sayının kəskin azalmasını göstərdi. Elə həmin stasionarda və həmin sahədə 2 fərdə rast gəldik ki, bunlardan da biri - fəaliyyətdə olan quyunun yaxınlığından tapdığımız ölü idi. Biz onun sayının azalmasını həm təbii yaşayış yerlərinin, həm də antropogen landşaftlardakı biotoplarının sayının azalması ilə əlaqələndiririk.

Cəld və əlvan kərtənkələciklər yarımşəhra zonasına bağlıdırlar və əsas yayıldıqları yer Abşeron yarımadasıdır. A.M.Ələkbərov (1978) qeyd edir ki, «müxtəlif biotopları tutan cəld kərtənkəcikdən fərqli olaraq, əlvan kərtənkələciyin tutduğu ərazilər təcrid olunmuş kiçik sahələrdən ibarətdir ki, burada onlara böyük miqdarda rast gəlinir». Lakin son 10 ildə vəziyyət kəskin dəyişilmişdir. Belə ki, 1980-ci ildən sonra apardığımız hesabatlar göstərmişdir ki, yarımşəhra landşaftlarının insan fəaliyyəti sferasına intensiv qatılması yuxarıda adları çəkilən hər iki növün

populyasiyasının vəziyyətinə faciəli şəkildə təsir edir. 1980-ci ildə Vişnyovka, Buzovna, Zuğulba, Bağlar, Zığ, Mərdəkan qəsəbələrində kərtənkələciklərin hesabətini aparmışdıq. O zaman 1km uzunluğu olan transektdə 9-dan 15-ə qədər cəld və 7-8 fərd əlvan kərtənkələcik qeydə alınmışdıq. 1990-cı ildə hər iki növün sayı iki dəfə azalmışdır (Djafarova, 1990). 2004-2006-cı illərdə 3-4 fərd cəld, 1-2 fərd əlvan kərtənkələcik sayılmışdır. Əlvan kərtənkələcikdən fərqli olaraq, cəld kərtənkələcik daha evritopdur və uyğunlaşma imkanarı daha genişdir. Cəld kərtənkələciyin Şah dilində populyasiyasının vəziyyəti nisbətən sabitdir. Belə ki, 2004-cü ildə 1km marşrutda 10 fərd qeydə alınmışdır. Pereköşküldə atılmış bağ ərazisində təxminən 1ha sahədə 5 fərdə rast gəlinmişdir. Cəld kərtənkələciyin Şirvan qoruğunda sayı çoxdur – kilometr transektə 25 fərd qeydə alınmışdır. Bununla yanaşı, əlvan kərtənkələciyin hər yerdə azsaylı olmasını müşahidə etmişik. Şirvan qoruğunda 1 km marşrutda yalnız 1 fərdə rast gəldik.

Zolaqlı kərtənkələ Azərbaycanın geniş yayılmış kərtənkələlərindən biridir. A.M.Ələkbərov (1978) göstərmişdir ki, ona bitki örtüyündən məhrum yarımsəhra xarakterli ərazilər istisna olmaqla, respublikanın demək olar ki, hər yerində rast gəlinir. Bu kərtənkələ Abşeronun müxtəlif biotoplarını və yaşayış məntəqələrini təxminən yaxın zamanlardan mənimsəməyə başlamışdır. Saray qəsəbəsinin həyətyanı sahəsində bu növün 2 fərdi qeydə alınmışdır. Saray qəsəbəsidəki üzümlükdə 1 qərb yatağanına, kiçik su hövzəsinin yaxınlığında 4 su ilanına, bağda 1 xaltalı eyrenisə rast gəlmişik. Müşahidələr göstərmişdir ki, kənd təsərrüfatı sahələrində, bağlarda, bostanlarda və s. ərazilərdə çox asanlıqla məskunlaşırlar. Lakin burada onlar ilk növbədə əhalinin neqativ münasibətinə və eləcə də, torpağın müntəzəm bellənməsi nəticəsində təsirə məruz qalırlar ki, bu da həm fərdlər, həm də onların torpağa qoyduqları yumurtaların tələf olmasına səbəb olur.

Təbii yaşama yerlərinin dağıdılması əsasən mühitin yalnız müəyyən şəraitində mövcud olmağa qadir stenobiont sürünənlər üçün daha təhlükəlidir. Çoxu torpaq örtüyünün sükutu, mikrorelyefin xarakteri, bitki qruplaşmaları, temperatur və rütubət rejimi, eləcə də günəşin işıqlanma dərəcəsi kimi vacib parametrlərə qarşı ciddi tələbatı olan növlərdir. Bunlardan yumşaq və bərk quma üstünlük verən psammofilləri, açıq çöl mühitinin, qayaların vertikal səthlərinin sakinlərini, su və yarımsu həyat tərzini keçirən növləri və s. göstərmək olar.

Uyğun yaşama yerlərinin dağıdılması bir-biri ilə ekoloji bağlı olan növlərin kompleksinin itirilməsi ilə nəticələnər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алекперов А.М. Земноводные и пресмыкающиеся Азербайджана. Изд во «Элм», Баку, 1978/
2. Джафарова С.К. К характеристике экологических ниш некоторых пресмыкающихся Азербайджана. Научное издание. Фауна, экология и охрана животных в Азербайджане. Баку, изд-во БГУ, 1990.
3. Динесман Л.Т., Калецкая М.Л. Методы количественного учета амфибий и рептилий. В сб. «Материалы учета численности и географического распределения наземных позвоночных». М., Изд-во АН СССР, 1952.

MONİTORİNG BİOTOPİÇESKƏQO RASPREDELENİƏ İ ÇİSLENNOSTİ NEKOTORİX VİDOV PRESMİKAÖHİXSƏ AZERBAYDJANA

С.К.ДЖАФАРОВА, С.А.АСКЕРОВА, Р.Р.ШЫХАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья содержит сведения о состоянии численности некоторых видов пресмыкающихся в природных и трансформированных биотопах.

**MONİTORİNG OF DENSITY AND BİOTOPİC ALLOCATION
SOME REPTİLES OF AZERBAİJAN**

S.K.JAFAROVA, S.A.ASGEROVA, R.R.SHİKHALIYEVA

SUMMARY

The article consider of information about of condition number in natural and transformation biotop some reptiles of Azerbaijan.